

על גירושן של משפחות תימניות ואורפליות ממושבות יהודה במלחמת העולם הראשונה: 'עון פלילי'

דליה גרפי

מבוא

אחת הסוגיות הנעלמות במחקר ההיסטורי הארצישראלי הינה פרשת גירושן של משפחות תימניות ואורפליות (שמוצאן מאורפה שעל גבול תורכיה-סוריה) מהמושבות רחובות וראשון לציון במהלך מלחמת העולם הראשונה.¹ במקורות שונים, הוצג האירוע בקיצור,² או שזכה

* אני מבקשת להודות לפרופ' תמיר גורן ולפרופ' גדעון גרפי על הערותיהם המועילות.

1 אודות עליית יהודי תימן ומקומם במושבות ראו: גרידי שמעון וישעיהו ישראל, **מתימן לציון (קובץ)**, תל אביב תרצ"ח, עמ' 217-233; ניצה דרויאן, **'באין מרכז קסמים': עולי-תימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד 1881-1914)**, ירושלים 1982 (להלן: דרויאן, **באין מרכז**), עמ' 200-207; בת ציון עראקי-קלורמן, **'התימנים בחברה ובכלכלה של המושבות'**, **ישראל**, 4 (2003), עמ' 109-121; הנ"ל, **'היחס אל האחר בתרבות הפוליטית של המושבה: מקרה ראשון לציון'**, בתוך: יפה ברלוביץ ויוסי לנג (עורכים), **לשוחח תרבות עם העליה הראשונה: עיון בין תקופות**, בני ברק 2010, עמ' 157-175; דליה גרפי, **החברה המושבתית בארץ ישראל בין השנים 1882-1923: הנחלת הדיבור העברי, יחסים בין עדתיים ויחסים עם ערבים**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2012 (להלן: גרפי, **החברה המושבתית**), עמ' 86-146; על האורפלים בראשון לציון ראו, דליה גרפי, **'פועלים יהודים אשר מסכיבות ארפה'** (130 שנה לראשון לציון), **עת-מול**, חוב' 224 (2012), עמ' 17-19; גרפי, **החברה המושבתית**, עמ' 88-95; יגאל משה ישראל, **יגאל בלדגרין ציון סולימן, מעבר לנהר באו אבותינו: היהודים באורפה ובדרום-מזרח טורקיה עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה**, ראשון לציון 2013.

2 ראו: שמעון רובינשטיין, **'האומנם גבעונים? יוצאי תימן בפתח-תקוה ומושבות יהודה בתקופת המעבר מהשלטון התורכי לשלטון הבריטי**, בתוך: שלום סרי (עורך), **סעי יונה: יהודי תימן בישראל**, תל אביב 1983 (להלן: רובינשטיין, **האומנם גבעונים?**), עמ' 215-216; שלמה טבעוני, **בקומה זקופה: ספורה של יונה-קומש דמאריי-מזרחי ובני תקופתה בראשית המאה**, תל אביב תשמ"ז, עמ' 43-44; דני בר מעוז, **מגולת תימן לח'רבת דוראן: התיישבות עולי תימן ברחובות 1908-1948**, רחובות 2003 (להלן: בר מעוז, **מגולת תימן**) עמ' 83-86; הנ"ל, **ואת עלית על כלנה - סיפור חייה של מרים מזרחי**, רחובות 2008, עמ' 30-33.

להתעלמות מוחלטת.³ אלא שגירוש משפחות תימניות מהמושבה רחובות, כמו גם משפחות תימניות ואורפלויות מהמושבה ראשון לציון, התרחש גם התרחש, ומתועד בזיכרונותיהם של בני התקופה ובכללם שמואל יבנאלי ומשה סמילנסקי.⁴ אלא שלא ברור מי היה הגורם המגרש ומה הייתה עילת הגירוש.

יהודי תימן הגיעו לארץ ישראל טיפין טיפין לאורך הדורות. כבר בראשית העלייה הראשונה (1882), עם הפצת רעיון 'שיבת ציון', החלו להגיע לארץ ישראל קבוצות של עולים מצנעה וסביבותיה שבחרו להתיישב בירושלים ובשנות התשעים של המאה התשע עשרה התיישבו גם ב'פ. עלייה זו זכתה לשם 'אעלה בתמר' (שיר השירים, ז, ט).⁵ גם במהלך שנות העלייה השנייה, משנת 1907 ואילך, הגיעו עולים מצפון תימן – צעדה וחידאן. היו אלה אנשי כפר, אמיצי לב ונושאי נשק, שבחרו להתיישב במושבות יהודה והגליל והועסקו בעבודות היקב, בחקלאות, בבציר ובבתי האיכרים.⁶ בשנת 1908, נקלטו עולי תימן במושבה רחובות, ובשנת 1909, קבוצת תימנים מלוכדת הגיעה גם למושבה ראשון לציון. על מניעי עלייתם ארצה כתב טביב הזקן, מנהיג הקהילה התימנית בראשון לציון כך: 'כל עלייתנו לארץ ישראל אינה לא משום גזרת מלך ולא מצד חוסר פרנסה ולא משום סיבה מהסיבות הגורמות לנודד מארץ לארץ, אלא מרוב חשקה ואהבה לעלות לארץ ישראל'.⁷

ראשי 'המשרד הארצישראלי' ומפלגת ה'פועל הצעיר' שמו להם למטרה לעורר עליית יהודים מתימן ממניעים אינטרסנטיים, משום שנתפסו כ'פועלים טבעיים' ודימויים היה כמסתפקים במועט. הפועלים וראשיהם האמינו כי יש בכוחם של התימנים לכבוש את העבודה מידי הפועלים הערבים במושבות. לצורך כך, נבחר שמואל יבנאלי לעורר עלייה מתימן ולסייע בארגונה. עלייה זו ידועה בשם 'עליית יבנאלי' (1911-1912).⁸ גם עולים מאורפה הגיעו לראשון לציון במהלך העלייה השנייה. הללו הועסקו, כמו התימנים, בייקב, בסבלות, בחקלאות, בבניה ובשמירה. בניגוד לתימנים קטני הגוף, האורפלים

3 יובל בן בסט ודודן הלוי, 'המניפסט של ג'מאל פאשא: הממשל הצבאי העות'מאני ותושבי הארץ במלחמת העולם הראשונה', קתדרה, חוב' 165 (2017) (להלן: בן בסט והלוי, המניפסט), עמ' 18.

4 שמואל יבנאלי, מסע לתימן: בשליחות המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית בשנות תרע"א-תרע"ב, 1911-1912, תל אביב תשי"ב (להלן: יבנאלי, מסע לתימן), עמ' 175; משה סמילנסקי, זכרונות, כרך 10 תרצ"ה (להלן: סמילנסקי, זכרונות), עמ' 209-210.

5 יהודה ניני, יחסן של חיבת ציון והתנועה הציונית לעלייה מתימן, ירושלים תשל"ז; יהודה רצהבי, 'זכרונות ר' יוסף הלוי על עליית ראשונים', קתדרה, 17 תשמ"א, עמ' 128-142; דרויאן, באין מרבד, עמ' 19-34.

6 אברהם יערי, 'עליית יהודי תימן לארץ ישראל (במלאת ששים שנה לעלית תרמ"ב)', בתוך: ישראל שרעבי ואהרן צדוק (עורכים), שבות תימן (קובץ), תל אביב תש"ד, עמ' 11-36; אברהם טביב, גולת תימן, תל אביב תרצ"א (להלן: טביב, גולת תימן), עמ' 23-38.

7 טביב הזקן, 'תחילת מצעדנו ותשוקתנו לעלות לא"', 'קול העם', הוספה לפועל הצעיר, ניסן תרע"ג, בתוך: יוסף טובי (עורך), אעלה בתמר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 11-13.

8 יבנאלי, מסע לתימן.

היו חסונים ונתפסו כפועלי היקב החשובים ביותר. ניכר היה, כי מצבם הכלכלי היה טוב מזה של התימנים, אם כי מבחינה דמוגרפית לא היו קבוצה משמעותית.

חיי התימנים שנכנסו למושבות היו קשים מנשוא. הם סבלו ממצוקת דיוור, העדר טיפול רפואי ראוי שהוביל לחולי ולמוות, העדר עבודה קבועה, העדפת הפועל הערבי בידי האיכר, ושכרם היה נמוך משכר הפועל האשכנזי ובמקרים רבים אף נמוך משכר הפועל הערבי. זאת ועוד, המפגש הבין ערתי חידד את הפערים החברתיים והתרבותיים ואת הזרות האתנית בין הקולטים והנקלטים, שהובילו לעימותים תכופים. תפיסתם על ידי בני המושבות כ'חוטבי עצים' ושואבי מים' פגע ברגשותיהם ולא אחת הם חשו גולים בארצם. הריחוק והזרות שהפגינו בני החברה המושבתית האשכנזית כלפיהם ותיוגם כ'אחרים' הובילו להתבדלותם מחברת הרוב האשכנזית. התעמרות⁹ ומקרים של הכאת גברים ונשים תוך הפיכתם לשק חבטות של האיכר היו שכיחים.¹⁰ בון, התנשאות, גזענות וניכור כלפי יהודי תימן, היו אירועים כמעט יומיומיים במושבות.¹¹ יש לציין, שיחס דומה חוו התימנים ובני עדות המזרח שהיו חברי ההתיישבות הפועלית, בני העלייה השנייה והשלישית,¹² ששיאו בגירוש התימנים מקבוצת כנרת בשנת 1930.¹³

על גירושם של תושבי יפו ותל אביב באביב 1917, נכתב רבות ואירוע זה זכה לסקירה נרחבת הן בזיכרונות בני התקופה והן בהיסטוריוגרפיה הארץ ישראלית והניב ספרות מחקרית ענפה.¹⁴ העובדות המחקריות מצביעות שהיו אלה השליטים העות'מנים, שעם הגעת פני

9 דוד מדאר הלוי, 'שעריים בגנזי ראשונה', בתוך: יוסף טובי (עורך), **אעלה בתמר**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-90; זכריהו גלוסקא, 'מכתב למערכת', **הפועל הצעיר**, תרע"ג, עמ' 33-34.

10 ראו מקרה יהונתן מקוב מרחובות: רחובות, **הפועל הצעיר**, 10.1.1913.

11 ברל בצנלסון, 'משפט צדק', **הפועל הצעיר**, 42, תרע"ג.

12 יוסף גורני, 'כוחו והולשתו של ה'פטרנליזם' הערבי: תרמית יהודי תימן בעיני מנהיגות העלייה השנייה', **קתדרה**, חוב' 108 תשס"ג (להלן: גורני, פטרנליזם), עמ' 131-163; דברי ביקורת על מאמרו של גורני ראו, בת ציון עראקי קלורמן, 'יהודי תימן, העלייה השנייה ותנועת הפועלים – אפלייה על בסיס תרבותי-רעיוני או כלכלי-אתני?', **קתרסיס**, 2, 2004, עמ' 53-68; על דחיית התימנים מנחלת יהודה ראו, בת ציון עראקי, 'התיישבות פועלים תימנים ואשכנזים: מראשון לציון לנחלת יהודה וחזרה', **קתדרה**, חוב' 84 תשנ"ז, עמ' 85-106; מתן בורד, 'החלוצים והמחנה: יחסם של חלוצי עמק הירדן ליהודי טבריה בשני העשורים הראשונים להתיישבות', **ישראל**, 21 (2013), עמ' 65-85.

13 יהודה ניני, **ההיית או חלמתי חלום: תימני כנרת – פרשת התיישבותם ועקירתם – 1912-1930**, תל אביב 1996.

14 מאיר דיונגוף, **עם תל אביב בגולה: פרקי זכרונות מן העבר הקרוב בצרף**, תל אביב תרצ"א (להלן: דיונגוף, עם תל אביב); מרדכי בן-הלל הכהן, **מלחמת העמים**, א-ב, ירושלים 1985; ארנון גולן, 'תל אביב במלחמת העולם הראשונה', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **תל אביב בראשיתה 1909-1934, סדרת עידן**, ירושלים 1984, עמ' 62-76; ישעיהו פרידמן, 'התערבותן של גרמניה וארצות הברית בנושא הגירוש מן יפו בדצמבר 1914 ובאפריל 1917', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **במצור ובמצוק**, ירושלים 1991, עמ' 168-188; נתן אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 1991; גור אלרואי, 'גולים בארצם? פרשת מגורשי תל אביב יפו בגליל התחתון 1917-1918', **קתדרה**, חוב' 120 (2006), עמ' 135-160; בן בסט והלוי, **המניפסט**, עמ' 7-34.

המלחמה לשערי הערים הגדולות לאורך החוף, מצאו לנכון לפנות את התושבים, יהודים וערבים כאחד – תחילה מעזה ואחריה מתל אביב-יפו, על מנת למנוע פגיעה באזרחים חפים מפשע ולאפשר פעילות הגנתית טובה יותר של הצבא כנגד המתקפה הבריטית.¹⁵ ואם הגנה על אוכלוסייה אזרחית הינה העילה לפינוי, איך ניתן להסביר 'פינוי' של מתי מעט משפחות תימניות ואורפוליות חלשות, מעל מאה נפשות מהמושבות רחובות וראשון לציון, מתוך אוכלוסייה שמנתה באותם ימים כ-2700 נפש?

כדי לבחון פרשייה זו, עשיתי שימוש במקורות ראשוניים, כמו ספרי פרוטוקולים של ועדי המושבות רחובות וראשון לציון, מכתבים יוצאים ונכנסים, מפקדי אוכלוסין ותצלומים, וכן במקורות משניים שיש בהם לתרום למחקר ההיסטורי, כגון זיכרונות בני התקופה, יומנים אישיים, רשימות וסיפורת עברית, ראיונות עם וותיקים, תיעוד בעל פה, קטעי עיתונות, וספרות מחקרית. במסגרת המחקר, נבחנו ארכיוניים חוץ מושבתיים, בעיקר ארכיון ועד ההגירה המרכזי המצוי בחלקו בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), וחלקו במכון לבון, כמו גם ארכיון 'בית מורשת יהדות תימן' השוכן ברחובות. החומרים הארכיוניים הנוגעים לפרשה בחלקם דלים: פרוטוקולים של ועדי המושבות מתקופת הגירוש כמו לא היו (יש לציין, כי הפרוטוקולים מימי הגירוש ברחובות אבדו כליל). בזיכרונותיהם של בני היישוב, תקופה סוערת זו של מלחמת העולם הראשונה, כמו גם פרשת הגירוש, ככלל, מוזכרים בקיצור. אפילו בזיכרונות מנהיגי הקהילה התימנית באותם ימים, אין תיעוד של פרשת הגירוש וכמו נמחקה זו מזיכרונותיהם. עם זאת, על אף הבעייתיות בחלק מהמקורות, עדיין ניתן להרכיב תמונה ברורה של אירועי הגירוש. העדויות והמסמכים מצביעים על גירוש של משפחות חלשות, בנות עדות המזרח, לא על ידי השליטים העות'מנים אלא על ידי המנהיגות המושבתית, שמצאה שעת כושר לסלק אוכלוסיות חלשות כלכלית ושונות תרבותית, מעשה אותו הגדיר משה סמילנסקי, ממנהיגי המושבה רחובות – 'עוון פלילי'.

רקע היסטורי

ארץ ישראל הייתה נתונה תחת שלטון האימפריה העות'מאנית במשך 400 שנים, משנת 1516 עם כיבושה על ידי הסולטאן סלים הראשון ועד שנת 1918 עם כיבוש ארץ ישראל על ידי האימפריה הבריטית. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, אחמד ג'מאל פאשא, שהיה בין מובילי מהפכת 'התורכים הצעירים' בשנת 1908, מונה לשליט מחוז סוריה הגדולה, שכלל בתוכו את ארץ ישראל. היה הוא דמות שנויה במחלוקת בקרב תושבי ארץ ישראל וסוריה הגדולה בכלל, ודימויו בקרב יהודים וערבים גם יחד, היה של רודן, שופך דם ומפלצת איומה.¹⁶ כינויים אלה מקורם ביחס הנוקשה והחשדני שנקט ג'מאל פאשא כלפי נתניי האימפריה העות'מנית בארץ ישראל וסוריה. מעשי ההרג והתליות הובילו לחשש

15 שם.

16 ר' וולחונסקי, ראשון לציון, תל אביב תרצ"ב (להלן: וולחונסקי, ראשון), עמ' יד; דיזנגוף, עם תל אביב, עמ' 25; בן בסט והלוי, המניפסט, עמ' 8.

גדול בקרב האוכלוסייה הנתונה למרותו. מנגד, נחשדה אוכלוסייה זו בידי אנשי הממשל העות'מני בחוסר נאמנות ובחתיירה לעצמאות.

ממחקרו של שמואל אביצור, עולה דמות רבגונית ומורכבת 'אכזרי ועם זאת רגשן, חולמני והפכפך [...] בעל נטייה לאופטימיות [...] שאפתן חסר תקנה [...] וכיחסיו עם חבריו לשלטון, היה מרדני ולא קיבל בקלות את מרות הממונים עליו'.¹⁷ עם זאת, מזיכרונותיו של מאיר דיזינגוף עולה, שככלל, נרקמו יחסים טובים בין ג'מאל פאשא לראשי הישוב היהודי בארץ ישראל. הוא מצייין, שג'מאל פאשה נעשה ידיד היהודים וגם העביר מתפקידו את בהא-אל-דין, מושל יפו, בשל היותו עויין ליהודים.¹⁸

משה סמילנסקי, איכר, סופר, מראשי ועד המושבה רחובות וחבר ב'התאחדות מושבות יהודה', פותח צוהר בספרו זיכרונות להבנת התנהלותם של ראשי המושבה לנוכח צו הגירוש שכפה ג'מאל פאשא על כעשרת אלפים מתושבי יפו ותל אביב, שכלל גם את אנשי המושבות הסמוכות – רחובות, ראשון לציון ונס ציונה.¹⁹ מזיכרונותיו ניתן ללמוד, כי ועד המושבה הצליח למנוע את גירושם של איכרים, תושבים, פועלים ובעלי מלאכה אשכנזים, אך כשל במתן סיוע לתושבים התימנים.

עם קבלת צו הגירוש, החלו מנהיגי שתי המושבות הגדולות – רחובות וראשון לציון – בהגיית תכנית הצלה שכללה רישום נחלות האיכרים על שמם של תושבים, פועלים ובעלי מלאכה חסרי רכוש. בתמורה, נדרשו אלה לגדל גידולי קיץ כמו שומשום, דורה, עדשים וחמוס עבור הצבא העות'מני. בד בבד, הוציאו המושבות אלפי לירות מתקציבן עבור תשלומים לפקידים העות'מנים כדי לעכב את הגירוש ולהציל את אנשיהם.²⁰ אולם מהרשימות הללו נעדרו משפחות התימנים שחיו ברחובות ואחדות ממשפחות התימנים והאורפלים שהתגוררו בראשון לציון. על פי הערכתו של שמואל יבנאלי, מספר התימנים שגורשו מרחובות ומראשון לציון עמד על יותר ממאה נפש.²¹

סמילנסקי הודה, ממרחק של זמן, כי אוזלת היד שהפגינה מושבתו במניעת גירוש התימנים הייתה בבחינת 'עוון פלילי'. לטענתו, קברניטי המושבה הסיקו מהוראות הממשל העות'מני, כי יש למסור לידי כל משפחה המבקשת להישאר במושבה שטח בן חמישים דונם לפחות לצורך זריעת גידולי קיץ שיועדרו לצבא. אולם, בתום חלוקת שטחי המושבה בין הנזקקים, הבחין הוועד כי לא נותרו חלקות אדמה עבור המשפחות התימניות ועליהן יהיה להגר.

17 שמואל אביצור, 'חלומות ג'מאל פחה והישוב היהודי', קשת, חוב' מב 1969, עמ' 170.

18 דיזינגוף, עם תל אביב, עמ' 45.

19 גזירת הגירוש על תושבי נס ציונה בוטלה, על כך בהמשך.

20 תזכיר חברי מועצת הסינדיקט ועד החקלאים ראשון לציון לפקידות הראשית של יק"א בפריז,

1.1.1922, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), 7118/15J, עמ' 3.

21 יבנאלי, מסע לתימן, עמ' 175.

באביב 1917 סמוך למועד הגירוש, היה מניין התימנים ברחובות 320 נפש בקירוב,²² ובראשון לציון מניינם היה כ-268 נפש.²³ אם אכן נשכחו התימנים בתום לב, כפי שרמז סמילנסקי, מדוע הגדיר מהלך זה 'עוון פלילי'? סמילנסקי ציין כי ועד המושבה הגה פתרונות יצירתיים שסייעו לבלום את הגירוש. אכן, רישום נחלות האיכרים וחלוקתן בין מקורבים, תושבים, בעלי מלאכה ופועלים אשכנזים, הצילה קבוצה גדולה מגירוש. אולם, מניסיונות הצלה אלה נעדרו דווקא הפועלים התימנים שהיו, כמו עמיתיהם האשכנזים, חסרי רכוש. כיצד קרה אפוא, שרק התושבים ובעלי המלאכה האשכנזים ניצלו מאימת הגירוש, בעוד הפועלים התימנים ובני משפחותיהם אולצו לעזוב?

ימים אחדים לפני מועד הגירוש, שלחו ראשי הקהילה התימנית ברחובות מכתבים לחברי ועד המושבה בבקשה לכלול אותם בתוכניות שרקמה המושבה לקראת הגירוש, תוך הבעת תחנונים שלא יתעלמו מקיומם. [...] ואתם יודעים כי אנחנו חסים בצלכם מיום שבאנו מתימן ועד עתה. ועכשיו אתם יודעים כי אי אפשר שתלכו ותעזבו אותנו פה [...] מבקשים אנו מכבודכם שתתעניינו בנו כמו שאתם מתעניינים בעניינכם [...] לפי שאנחנו ישראל כולנו ערבים זה לזה. ואנחנו בני מושבה אחת הן לשבת, הן לנסוע.²⁴ לאחר שלא התקבלה כל תגובה מצד ועד רחובות, שלח ועד התימנים ב-10 לאפריל 1917 מכתב נוסף: [...] ואנחנו כסומא בארובה ואין אתנו יודע מה. וגם במשך הזמן לא קבלנו מכם שום ידיעה ובכן בבקשה [...] שתודיעו לנו מה הייתה החלטתכם בסוף, בדבר ההגירה ובדבר עבודה כדי שנוכל לסדר גם את עניינינו.²⁵ המכתבים הללו נכתבו כאשר ברור היה לכל כי חובת הגירוש חלה על כל בני המושבה ללא יוצא מן הכלל.

הפתרונות בדבר הישיבה במושבה גובשו בעצה אחת עם ראשי 'התאחדות המושבות' שמרזוה היה בראשון לציון.²⁶ ראשי המושבות רחובות וראשון לציון עמלו במשך יומיים תמימים (שישי ושבת 30.3-31) על הכנת רשימות הזכאים להישאר במושבות,²⁷ ולא מצאו לנכון לצרף את מעט הפועלים התימנים והאורפלים לרשימות הנשארים.

תיעוד האירועים בארכיוני המושבות רחובות וראשון לציון מובא אף הוא באופן חלקי. מעיון בפרוטוקולים של ועדי המושבות,²⁸ במכתבים הנכנסים, במסמכי ועדי ההגירה המקומיים, ובזכרונות בני הזמן, נמצא כי רב הנסתר על הגלוי. עם זאת, ניתן ללמוד

22 גרפי, החברה המושבתית, עמ' 97.

23 שם, עמ' 101.

24 מכתב א', מכתב ועד התימנים לוועד המושבה רחובות, מיום י' ניסן (2.4.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7210, תיק 5-3.

25 מכתב ב', מכתב ועד התימנים לוועד המושבה רחובות, מיום ג' דחה"פ יח' ניסן, תרע"ז (10.4.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7205, תיק 5-3.

26 אודות 'התאחדות המושבות' ראו, דוד יודילוביץ, ראשון לציון, ראשון לציון 1941, עמ' 325-327.

27 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 209-210.

28 הפרוטוקולים מימי המלחמה ברחובות אבדו. הפרוטוקולים של המושבה ראשון לציון – זמינים החל משנת 1900.

מהתיעוד המצוי בידינו על ההכנות שעשו ועדי ההגירה המקומיים לקראת הגירוש, ועל פעילותם למען רווחת האיכרים והתושבים, אך גם על התעלמותם מהצרכים של משפחות חלשות חסרות אדמה ורכוש.

זאת ועוד, המעיין בפרוטוקולים של ועד המושבה ראשון לציון משנת 1917,²⁹ עשוי להסיק כי ראשי המושבה הצליחו להסיר כליל את איום הגירוש. על פניו נדמה, כי איש מבני המושבה לא גורש, גם לא תושביה התימנים והאורפלים. אולם, על אף העמימות והתיעוד המגמתי המצוי באחדים מהפרוטוקולים, דווקא קבצי המכתבים של ועד המושבה ואחדים מזיכרונותיהם של בני הזמן חושפים תמונה שונה לחלוטין. סקירתו של שמואל יבנאלי, איש 'הפועל הצעיר' והמשרד הארץ ישראלי, שהתפרסמה בשנת תר"פ, חושפת את מעורבותו במשא ומתן מול ראשי המושבה רחובות כדי למנוע או לצמצם את מספר המגורשים התימנים מרחובות וראשון לציון.³⁰ בסקירה זו, יש משום סיוע בהבנת השתלשלות העניינים, תוך שהיא חושפת מציאות לא פשוטה. יתרה מכך, לולא עדותו של יבנאלי, שנכתבה סמוך למועד ההתרחשות, היה אולי סיפור גירושן של משפחות התימנים והאורפלים מגיע לידינו כהערת שוליים סתמית או בכלל לא.

ככל הידוע, איש מבין המגורשים שנעקרו מרחובות ומראשון לציון, לא הותר תיעוד על אותם ימים חשוכים עבור דפי ההיסטוריה. במהלך המחקר, נתקלתי בסיפור חיים אחד של בן העדה התימנית, מרדכי מזרחי, המעיד שגורש עם משפחתו המורחבת מראשון לציון והוא בן שנה בלבד.³¹ גם עדותו של בן העדה האורפלית, צדוק האורפלי, שהובאה בקיצור, היה בה כדי להאיר את קורותיה של משפחתו, שגורשה מראשון לציון והגיעה לאחר תלאות לטבריה וליבנאל.³²

זיכרונותיו של יצחק שמחי, מצאצאי המגורשים התימנים מרחובות, נמסרו אף הם בקצרה וממרחק של זמן.³³ הדברים מלאי טינה וכעס כלפי המתיישבים יוצאי אשכנז, כמו גם כלפי ראשי העדה התימנית שלא עשו מספיק מאמצים כדי להשאירם. סיפור ההתרחשויות בראשון לציון עולה גם מזיכרונותיו של נפתלי גרסי, בן אחת המשפחות התימניות שניצלה ברגע האחרון מאימת הגירוש, לאחר שאב המשפחה הצליח לרכוש בכסף מלא 'וסיקה' – אישור שהיה – ובכך להבטיח את אחיזת בני משפחתו במקום.³⁴

29 ספר פרוטוקולים, ארכיון מוזיאון ראשון לציון (להלן: אמר"ל), ע' 16-17.

30 שמואל יבנאלי, 'לתקנת מצב התימנים', מסוף מנחם אב, התרע"ח, האדמה, א', תשרי-אדר תר"פ, (להלן: יבנאלי, התימנים), עמ' 80-95.

31 חגית גולן, בעקבותיהם: תולדות משפחה אחת משנת תר"ע 1910, ראשון לציון 2004, עמ' 9; מרדכי מזרחי, תחנות חיי: 1917-2012, 2013, עמ' 8.

32 צדוק האורפלי, 'מן הפח אל הפחת', בתוך: עבר הדני (עורך), מאה שנות שמירה בישראל, תל אביב 1954, עמ' 173-176.

33 יצחק שמחי, בנתיב החיים, רחובות (ללא תאריך), עמ' 46, 78-79.

34 נפתלי גרסי, איש העלייה השנייה: תולדות חייו וזיכרונותיו, אזור 1983, עמ' 47-50.

גירוש המשפחות התימניות והאורפלויות, אירוע בולט במושבות במלחמת העולם הראשונה, זכה להתעלמות כמעט מוחלטת בזיכרונות בני החברה הוותיקה האשכנזית בשתי המושבות גם יחד. התעלמות זו יש בה אולי כדי להעיד על הכרתם של בני המושבות בחטא הגירוש, שעוררה בקרבם מבוכה ואולי אף בושה, או שהיא משקפת את יחסם המזלזל והמתנשא כלפי התימנים והאורפלים, כמו לא היו אלה קיימים. המעיין בזיכרונות אלה מניח לתומו כי המושבות כולן ניצלו מאימת הגירוש ואיש מהן לא הוגלה. גרטלה הורוביץ, בת איכרים מראשון לציון, טענה כי יחסי הקרבה בין המושבה לג'מאל פאשא סייעו להציל את ראשון לציון – וגם את שאר המושבות – מגזירת הפינוי (אבקואציה).³⁵ מאירה בלקינד, בת משפחת ביל'וויים מראשון לציון, רשמה בזיכרונותיה כי 'גם על ראשון לציון בא צו גירוש. למרתפי היקב העברנו את מיטב רכושנו. רק את החפצים ההכרחיים [...] שלחנו לחדרה לבית דודתי פני פיינברג [...] עם הגירוש חשבנו לעבור לחדרה. ברגע האחרון בוטלה הגזרה כי ראשון לציון הבטיחה לספק לצבא כמות ניכרת של שומשום לשמן'.³⁶ מילצ'ן, איכר מרחובות כתב כי במקביל להכנה ליציאה לגולה 'לא נח ולא שקט אהרן איזנברג מטעם ועד המושבה, ובעזרת שתדלנים ומתן בסתר לידי המושל, בוטלה גזירת הגירוש על רחובות באמתלה שהאיכרים יזרעו חיטה ושעורה בשדותיהם בשביל הצבא העות'מני 'בערב חג הפסח הגיעה הבשורה המיוחלת על ידי איזנברג' [...] והבשורה עברה במהירות של חשמל בכל המושבה והשמחה הייתה גדולה'.³⁷ בכל העדויות הללו אין כלל אזכור של גירוש משפחות התימנים והאורפלים מהמושבות.

ברשימה בשם 'בימים ההם' שיצאה לאור בשנת 1923, חושפת נחמה פוחצ'בסקי, איכרה וסופרת מראשון לציון שנתפסה כ'אם התימנים' את מעשה הגירוש מהמושבה. בסיפורה, משרטטת פוחצ'בסקי את דמותו הדמיונית של האיכר אברהם שחור, המכה על חטא בזכרו את מעשה הגירוש של חלק ממשפחות התימנים והאורפלים:

מתוך רעד הוא נזכר במחזה קורע לב, כשנשלחו חמש עגלות טעונות מטלטלים בלים ונשים וטף עם פנים דלים ושחורים [...] בחריקת שיניים הוא שואל את עצמו: למה צריכים היו הם לשמש קורבנות, למה לא סודרה העזרה לפדות גם אותם מידי הממשלה? באיזו רשות נשארנו אנחנו בביתנו היפים, עם שקי קמח וכל טוב באסמים, והם גורשו מקנם הדל ללכת כאשר ילכו למות ברעב?³⁸

35 גרטלה הורוביץ (בן זאב), זכרונותי מראשון לציון, ראשון לציון 1973 (להלן: הורוביץ, זכרונותי), עמ' 30.

36 מאירה בלקינד, בית בלקינד, 1980, אמר"ל, (סימול א), עמ' 30-31.

37 חיים אליעזרמילצ'ן, ימי דור: פרקי חיים והגיגי נפש, כרך א', תל אביב תשי"ט, עמ' 70-71.

38 נחמה פוחצבסקי, 'בימים ההם', התקופה חוב' 18 תרפ"ג, עמ' 96-99; נורית גוברין, דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ ישראל, תל אביב 1989, עמ' 149.

האם סיפורה של פוחצ'בסקי עשוי לשמש עדות היסטורית? עמיה ליבליך כבר ציינה במחקרה על דבורה ברוך, כי 'יצירות דמיוניות הן פרי השלכה של האמת הפנימית של הפרט'.³⁹ גם מרגלית שילה טענה במחקרה על סיפורי חנה טרגר – בת המושבה פתח תקוה – כי ניתן למצוא באחדים מסיפוריה 'שיקוף המציאות'.⁴⁰ מתוך דבריהן עולה, כי ספרות עשויה לשמש מקור היסטורי אמין. ויותר מכל, סיפורה של פוחצ'בסקי אינו פרי דמיון, אלא יש לו סימוכין במעט העדויות הקיימות בעניין הגירוש.

מניעי הגירוש

גם היום, כמאה שנים לאחר ההתרחשויות, קיימת עדיין אי בהירות בדבר מניעיו האמיתיים של ג'מאל פאשא במעשה הגירוש מתל אביב יפו. בזיכרונות בני היישוב יש הסוברים כי ג'מאל פאשא עשה מה שעשה בשל 'הריגול הציוני' שנלחש באוזנם של העות'מנים בידי בני בריתם הגרמנים, ובשל כמיהתו של היישוב היהודי לניצחון חילות צרפת ואנגליה.⁴¹ אי האמון הכללי שרחש השלטון העות'מני ליישוב היהודי, בעיקר זה הציוני, היווה לדעתם עילה מספקת לגירוש. מהמחקרים שפורסמו בשנים האחרונות עולה, כי מניעיו המרכזיים של ג'מאל פאשא למעשה הפינוי נבעו מטעמים הומניטריים ומטרתם הגנה על התושבים שהתגוררו בסמיכות לחוף מפני פגיעה בידי כלי שיט של בנות הברית.⁴²

יגאל שפי כבר הראה,⁴³ כי פינוי כפוי של אוכלוסייה אזרחית בידי העות'מנים לא היה אירוע יוצא דופן. רבים מתושבי הכפרים בחצי האי ג'ליפולי פונו במהלך שנת 1915 כדי לא ליפול למעמסה על הגייסות העות'מנים שלחמו שם. בשנת 1916 הורחקו מבתיהם, בניגוד לרצונם, כפרים עות'מנים ששכנו לאורך חופה הדרום מערבי של אנטוליה והועברו פנימה לתוך הארץ. זאת על מנת שלא ישמשו מטרה לפשיטות אמפיביות שערכו חבורות לא סדירות של ארמנים יווניים בסיוע ציי צרפת ובריטניה על החוף, בין היתר, כדי לרתק לשם כוחות עות'מניים. ואמנם, בחינת הדינמיקה של ה'גירוש' מהערים מראה, שעמדה בהתאמה עם התקדמות קו החזית לאזורים מאוכלסים לאורך החוף, בראשונה לעזה, ולאחר מכן ליפו ותל אביב. דינמיקה זו מחזקת את הטענה שאירועים אלה לא היו בהכרח 'גירוש' אלא פינוי (אבקואציה), שמטרתו הייתה להקל על הצבא העות'מני בכיצוע משימתו ולשחררו מדאגה לכלכלה, בריאות וביטחון האזרחים, ואולי גם למנוע מהאוכלוסייה המקומית לקבל את

39 עמיה ליבליך, 'המוקדם והמאוחר ב'דקמות'', על ביוגרפיות, אובייקטיוויזיות, נשים ועל דבורה ברוך (1887-1956), אלפיים, גל' 8, 1993, עמ' 210.

40 מרגלית שילה, 'מבט מגדרי על העלייה הראשונה לפי סיפורי חנה טרגר', עיונים בתקומת ישראל, גל' 15 תשס"ה, עמ' 152. ראו, ההפניות למחקרים נוספים בנושא.

41 סמילנסקי, זכרונות; דיונגוף, עם תל אביב.

42 בן בטט והלוי, המניפסט; דיונגוף, עם תל אביב, עמ' 49, 51-52.

43 יגאל שפי, 'גירוש יהודי תל אביב 1917: התעמרות פוליטית או כורח צבאי?', בתוך: עזרא פימנטל (עורך), הלחימה במבואות יפו וצליחת הירקון, הכנס השנתי ה-8 של העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל, רמת גן 2009, עמ' 24-25.

האויב בזרועות פתוחות. ואכן, בתחילת מרץ, כשחזית המלחמה התקרבה לקווי העות'מנים באזור עזה, פונו בפקודת ג'מאל פאשא כל תושבי עזה, עיר שמנתה כ־40,000 תושבים, רובם ככולם ערבים. למרות הצלחת העות'מנים בהדיפת המתקפה הבריטית בסוף מרץ, היה ברור לפיקוד העות'מני שהצלחה זו זמנית ולא יהיה בכוחו של הצבא העות'מני להדוף התקפה כללית של כוחות עדיפים של הבריטים. אריה הלפרין, שלקח חלק בלחימה בשני קרבות עזה, הראשון ב־28 למרץ והשני באמצע אפריל 1917, ציין במכתב לאימו כי על אף הדיפת ההתקפה הבריטית בקרב הראשון (בסוף מרץ), ציפה הפיקוד העות'מני להתקפה כללית של הצבא הבריטי 'שבה ישתתף כנראה כל הכוח העצום שהספיקו האנגלים לרכז בחזית עזה'. לקראת הסכב השני, ציין הלפרין כי חיילים ערקו משרה הקרב מחשש לחייהם.⁴⁴ משום כך, כשהיה ברור שקווי העות'מנים בעזה לא יחזיקו מעמד לאורך זמן בפני התקפות הבריטים, ניתנה פקודת פינוי לתושבים הערבים והיהודים גם יחד ביפו ובתל אביב. מאמרם של בן בסט והלוי הדין במניפסט ששלח ג'מאל פאשא לאיסטנבול בחודש מאי 1917, בו הוא מבאר את הסיבות לפינוי, מאשש לדעתם את העילה לפקודת הפינוי שניתנה הן לאנשי עזה הן לאנשי יפו ותל אביב, שנבעה מצרכים צבאיים והומניטריים גרידא.⁴⁵ במניפסט המדובר, מבאר ג'מאל פאשא כי 'יפו ועזה והכפרים שמסביבם פונו מסיבות צבאיות כלומר, כהגנה מפני התקפות האויב האפשריות וכדי [שאלון] שאינם לוחמים לא יהיו חשופים [יוכנסו] לאזור הלחימה'. עוד הוסיף כי 'ירי של האויב בתותחים על העיר עזה הוא כיום מצב רגיל'.⁴⁶ גם דיזינגוף ומאירוביץ מראשון לציון מעידים בזיכרונותיהם על מניעיו ההומניטריים של ג'מאל פאשא לפינוי התושבים ממקומות ישוב הסמוכים לחוף:

אתם הלא יודעים ומבינים, שלתורכיה אין צי, והממשלות בנות בריתנו אינן יכולות לשלוח הנה את אניות המלחמה שלהן, כי ביים התיכון מסתובב צי אדיר של ממשלות ההסכמה, ואניותיו יכולות בכל רגע לתקוף את ערי החוף ולמחות אותן על יושביהן [...] ולכן הננו מוכרחים להוציא מתוכן את התושבים, להצילם לחיים. כך מתנהלת היום המלחמה המודרנית [...].⁴⁷

כמו דיזינגוף, גם מנשה מירוביץ מציין ביזכר ונותיו, שג'מאל פאשא טען שקשה לו לתת פקודות של פינוי תושבים מיבתם 'אבל הננו נמצאים במצב מלחמה' קשה לי לתת פקודות כאלה, טען, 'אבל הננו נמצאים במצב מלחמה'.⁴⁸

44 אריה הלפרין, שהיה מתלמידי גימנסיה הרצליה, נפל בקרב עזה השני, שהתנהל בימים 17-19 באפריל 1917. ירמיהו הלפרין, אבי מיכאל הלפרין, תל אביב תשכ"ד, עמ' 373.

45 בן בסט והלוי, המניפסט.

46 שם, עמ' 12.

47 דיזינגוף, עם תל אביב, עמ' 51.

48 מנשה מאירוביץ, מנחת ערב: זכרונות, מכתבים ותעודות לתולדות חבת ציון והציונות, מאמרים ורשימות בשאלות כלכליות ותרבותיות של הישוב, ראשון לציון תש"א (להלן: מאירוביץ, מנחת ערב), עמ' 84.

אנשי הממשל העות'מני התייחסו לפקודה כפינוי והעברה, בעוד בני היישוב השתמשו לחילופין במונחי גירוש, הגליה, נדידה, אבקואציה (פינוי) והגירה.⁴⁹

צו הגירוש וההערכות לקראתו

על אף ניצחונם של העות'מנים בקרב עזה הראשון, הבהיר הפחה הירושלמי, נציגו של ג'מאל פאשה, בפגישה שקיים עם אנשי היישוב, כי סכנת המלחמה עלולה להגיע גם לפתחי יפו וסביבתה. על כן, יצטרכו כולם 'מזקן ועד נער' לעזוב את יפו והסביבה ולהגר צפונה. עם זאת, בתי הספר במקווה ישראל ובלטרון, פועלי היקב בראשון לציון, והגברים בכפרי הפלחה קיבלו אישור להישאר במקומם עד להודעה חדשה.⁵⁰ עם קבלת הידיעה במושבות, פסקו עבודות החריש והזריעה ורבים חששו להשקיע כספם בחקלאות, שמא יפוננו והכסף שיושקע לשווא יידרש לכלכלת בני ביתם.⁵¹ ברקע, נשמעו מדרום קולות ירי בלתי פוסקים. ראשי רחובות עשו דרכם לראשון לציון להתייעצות בהולה.⁵² עם זאת, הזכות שניתנה לפלחים הערבים להמשיך בעבודתם החקלאית השאירה לאנשי המושבות זיק של תקווה וגזירת ההגירה תתבטל.

בישיבת הוועד שהתקיימה במושבה ראשון לציון, ב-29 למרץ 1917, דנו בהתפתחויות החדשות, ובין ההחלטות שהתקבלו: א) בחירת ועד הגירה שבידו הכוח וההרשאה לטפל בכל סידורי ההגירה כמו עריכת רשימות של הנשארים והמהגרים, רשימות נכסי דניידי, וביצוע מעשי של כל פעולות ההגירה. ב) הטלת מס על כל בני המושבה לכיסוי הכרחי של הוצאות ועד ההגירה. ג) מאמץ מרבי יושקע בשכנוע הממשלה להתיר לבני המושבה להישאר במקום. גם לאחר שיקבלו הכורמים ואנשי היקב תשובה חיובית ויותר להם להמשיך בעבודתם, יש לפעול שגם יתר בני המושבה יישארו על מקומם. היתר כזה יאפשר לוועד המושבה לטפל גם בעניינים שוטפים, כמו קליטת תושבים מהסביבה שיבקשו מקלט. ד) הכורמים ידאגו לצרכיהם בלבד. יתר התושבים, הפועלים ובעלי המלאכה המתגוררים במושבה, יפנו למוסדות היישוב לקבלת עזרה.⁵³

בין שישי לשבת (30.3.1917-31), עמלו ללא הפסקה חברי הוועד של שתי המושבות על ארגון רשימות הנשארים. כבר ביום שני ה-2 לאפריל הועברו הרשימות המתורגמות לצרפתית לידי של בריל, נציג יק"א במושבות, שהעבירן לג'מאל פאשא. כולם קיוו כי את זכות הישיבה תיתן הנחלה, אך במושבות הגדולות, בעלי הנחלות היו המיעוט. ומה

49 בספרו עם תל אביב בגולה, משתמש דיונגוף במונחים פינוי וגירוש בערבוביה, ראו, דיונגוף, שם, עמ' 48; הורביץ, זכרונותי מראשון לציון, עמ' 29-30. בת איכרים מראשון לציון שלא הייתה בין המגורשים, ציינה כי ראשון לציון ניצלה 'מגזירת הפינוי (אבקואציה)'. וולחונסקי, ראשון, עמ' יד.

50 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 203.

51 שם.

52 שם, עמ' 209.

53 הוועד הגדול, ר' ניסן התרע"ז (29.3.1917), אמר"ל, פרוטוקול 148; ספר פרוטוקולים ע-16, אמר"ל, עמ' 184-186.

על יתר התושבים, שאין בבעלותם קרקע? הוועדים החליטו לזכות את כולם ולכתוב חלקי נחלות על שם כל התושבים, הפועלים ובעלי המלאכה. אולם הנחלות לא הספיקו לכל היושבים במושבות, משום שחשבו שצריך לרשום מינימום 50 דונם על שם כל משפחה.⁵⁴ זאת למרות שממסמכי ועד המושבה ראשון לציון עולה כי רשאים להישאר כל אלה שיזרעו לפחות 20 דונם.⁵⁵

משפחות התימנים היו מחוץ להסדר. סמילנסקי טוען כי היה זה בשל הבנת חברי הוועד כי יד הממשלה לא תגיע אליהם, אך אם תגיע, 'יצליחו לעמוד בגזרת הגירוש בשל ניסיונם בהתמודדות מול מצבים קשים'.⁵⁶ הרי ידע סמילנסקי, שמשפחות התימנים, כמוהן כמשפחות האשכנזים במושבה, כוללות גברים, נשים וטף, ואיזה ניסיון יש לתינוק בן יומו, פעוט או ילד בהתמודדות מול מצבים קשים?

השימוש בטיעון כי התימנים מסוגלים לעמוד בפני פורענויות כדי להצדיק את מעשה הגירוש איננו ייחודי לאנשי רחובות וראשון לציון. גם בפרשת הגירוש מהמושבה פתח תקוה, שהחלו ב-9 בדצמבר 1917, נדרשו כל תושביה לעזוב. בין ועד המושבה והפיקוד העות'מני הוסכם על 'ציאה של קבוצה ראשונה בת חמישים איש, שתורכב מהחזקים והבריאים ביותר ורק לקראת סוף הגירוש יצאו החלשים והעניים. באופן מפתיע ובניגוד לדרישה העות'מנית, בחר ועד המושבה בפתח תקוה לגרש תחילה את החלשים, קרי התימנים ובני עדות המזרח. גם במקרה זה, בדומה לגירוש שהתרחש ברחובות וראשון לציון, באופן קר, מחושב וחסר חמלה, קבעו ראשי המושבות, כי התימנים מהווים את הקבוצה החזקה בקרב המתישבים, בעלת כושר גופני שביכולתה לגמוע מרחקים ולהתמודד עם קשיי הדרך באופן טוב יותר מהתושבים האשכנזים.⁵⁷

כסגולה בפני הגירוש, עשה ועד רחובות מעין 'מכירת חמץ' ורשם על שמו של כל אחד מתושבי המושבה חלקת אדמה, שיחשבו כזורעים, שאותם הבטיחו לא לגרש. זאת התימנים לא רשמו, כי הרי 'אריסי' הזורעים הם. וכך יצאה עליהם הגזירה הרעה ורבים גורשו בכוח

54 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 209-210.

55 ועד המושבה פרוטוקול 151, מפתח ההחלטות הרשומות, כ' ניסן, תרע"ז (12.4.1917), אמר"ל, ע-1-16, עמ' 294; פרוטוקול ישיבת הזורעים, ספר פרוטוקולים, כ' ניסן תרע"ז (12.4.1917), אמר"ל, ע-16, עמ' 192.

56 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 210.

57 ספר היובל למלאת חמישים שנה לייסוד פתח תקוה תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' תקכה-תקלו; מאן-דהו, 'מחי וקורות פתח תקוה בחזית המערכה - רשימות יומן', הד העם, גליונות 35-38 תרפ"ה; מצוטט אצל יוסף מאיר, התנועה הציונית ויהודי תימן, תל אביב תשמ"ג, עמ' 171-174; רובינשטיין, האומנם גבעונים?, עמ' 211-230; הנ"ל, 'יחס האיכרים לתימנים בתקופת העלייה השנייה ולאחריה', מבוועי אפיקים, תל אביב 1996, עמ' 525-545; אמנון מעבי, מחנה יהודה ממושב לשכונה (1913-1937), פתח תקוה 1999, עמ' 154-164.

הזרוע'.⁵⁸ יש לציין, כי כמו התימנים גם פועלים אשכנזים שימשו אריסי האיכרים ואף הם היו חסרי רכוש. ובכל זאת איש מהם לא גורש.

לצד בחירת ועדי ההגירה המקומיים, נבחר גם ועד הגירה מרכזי שפעל מראשון לציון. ההכרה בקרב חברי ועדי ההגירה הייתה, כי רק בעזרת ריכוז כוחות וסדר בעבודה תבוא 'התקווה המיוחלת' לשחרור ולהקלה. במקביל לפעילות ועדי ההגירה לקראת יום הגירוש, מונו גם ועדות משנה שתפקידן היה הכנת אמצעי הובלה, אוהלים, הספקת מזון ומים, השגחה על זקנים, ילדים חלשים ועוד. הוחלט, כי ההגירה תבצע בצורה שיתופית. כל מלאי המזון הועבר לרשות ועד ההגירה המקומי. שאלות כמו בחירת מקום הגירה ואמצעי הובלה הקשו על חברי המושבות. נטיית הלב הייתה כי אין להתרחק מעבר לקו המותר, וכי השהות תהיה באוהלים וסמוך למקור מים עד לקבלת היתר לשוב לבתים.

בראשית אפריל 1917, הוזמנו ליפו לפגישה עם ג'מאל פאשא דיונוגוף, בריל, נציג יק"א, וזיגר ומאירוביץ מראשון לציון. בצרפתית ובטון נוקשה פנה ג'מאל פאשא לנוכחים: 'אלה הפקודות האחרונות שאני נותן'. (א) על כל תושבי יפו ותל אביב לעזוב, בלי יוצא מן הכלל, מלבד דיונוגוף שיכול להגיע מפתח תקוה לטפל בענייני תל אביב. (ב) בני המושבות מחויבים לעזוב, מלבד פרדסנים גדולים עם שני פועלים ופרדסנים קטנים עם פועל אחד; רק בעלי כרמי הגפנים והשקדים – רשאים להישאר ללא פועלים וללא בני משפחה; במושבות הפלחה יכולים להישאר הפלחים עם בני משפחותיהם, עד לאחר הקציר. עבור ראשון לציון הוסיף, 'אני עושה יוצא מן הכלל ומסכים לרשימה של 91 בעלי כרמים, פקידים ופועלים'.⁵⁹ את השקדים ירכוש הצבא; גם את בקשת נציגי המושבה שאיסוף השקדים יבוצע על ידי נשות המושבה הבטיח לבחון. הוא נתן רישיון להוביל את יין המושבות לפנים המדינה בעת הצורך, כדי שלא יילקח כשלל בידי האויב. עד יום שלישי, ה-8 באפריל 1917, צריכים כולם לעזוב ולהגר צפונה. למאירוביץ הבטיח באותו מעמד 'לעשות הנחות למהגרים', ולאפשר לבקרים במקומם החדש.⁶⁰

ברור היה לתושבי ראשון לציון, רחובות ונס ציונה, כי עם מתן אות הגירוש תעמוד לרשותם יממה אחת בלבד כדי לעזוב ולהתחיל את המסע צפונה. 'הגזרה נוגעת לכולם' (פרט ל-91 הכורמים). עם זאת, לא היה ברור לבני המושבה 'מי ומי נכנס לרשימת ה-91'. בכל בית הוכן תיק ובו 'צרכי אוכל'. בד בבד, החל ועד ראשון לציון במשא ומתן עם ועד זכרון יעקב, שכיננו דיור עבור בני מושבתם הממתינים כל רגע לפקודת הפינוי. לצורך כך, נשלח חבר המושבה גולדשטיין לזכרון יעקב כדי לפקח מקרוב על הארגון והקצאת המגורים.⁶¹ במקביל, פעלו ראשי המושבות בכל המישורים וללא לאות כדי 'להישאר במושבות'. ואמנם, ההתעקשות נשאה פרי. המושבות באו 'לידי הסכמה עם המושל הצבאי (הקאימקם

58 משה סמילנסקי, רחובות: ששים שנות חייה תר"ן-תש"י, רחובות תש"י, עמ' 81.

59 מאירוביץ, מנחת ערב, עמ' 83-84.

60 פרטיכל 150, מפתח להחלטות הרשומות, י' ניסן (2.4.1917), אמר"ל, 166-1-1, עמ' 190.

61 פרטיכל 149 (סעיף 1), מפתח להחלטות הרשומות, י' ניסן (2.4.1917), אמר"ל, עמ' 186-188.

של יפו), לערוך רשימה חדשה מאלה שיזרעו שומשום בין כרמי השקדים, לאלה הוא נותן רשות להישאר'.⁶² החוק, לדברי ישראל זיגר, מראשי המושבה, קבע כי פקודת הגירוש לא תחול על החקלאים אלא עד גמר איסוף תבואות הקיץ. עד אז, רשאים בעלי התבואות להישאר במקומם. גידול השומשום נבחר, לדבריו, 'הואיל ושומשום מתבשל מאוחר משאר תבואות הקיץ, בחרנו בו לזרעו בין עצי השקדים בכדי לדחות את מועד הגירוש עד כמה שאפשר'.⁶³ אחרי משא ומתן ארוך הסכים הקאימקם להשאיר 55 גברים נוספים, מעבר להיתר שנתן ג'מאל פאשא ל-91 הכורמים וזאת עד שסיימו את עבודת איסוף השומשום. לדברי מאירוביץ 'גם זה לטובה [...]'.⁶⁴

מהפרוטוקולים של ה-12 באפריל 1917 עולה כי כל בני המושבה ראשון לציון: איכרים, תושבים, פועלים ובעלי המלאכה האשכנזים נכללו ברשימות הזורעים והורשו להישאר במושבה עד לאחר הקציר, גם אם אין בידם אדמה או כל רכוש אחר. מעט משפחות חלשות של תימנים ואורפלים לא נכללו ברשימות. יש לציין, שהתיעוד של דיוני ועד המושבה על אופן קבלת ההחלטות בדבר צירופם של התושבים, הפועלים ובעלי המלאכה האשכנזים ובני משפחותיהם והתהליך בו התקבלו ההחלטות בדבר הכללתם ברשימות הנשארים, כמו גם כל התיעוד העוסק בהחלטות על גירוש המשפחות התימניות והאורפליות, אינו קיים. הזכאים לוסיקות – אותם אישורי שהייה שניתנו לזורעים בידי ועד המושבה, נדרשו כבר למחרת, ב-13 באפריל, לצאת לחרוש את האדמה שקיבלו לצורך ישיבתם, שאם לא כן תאבד זכותם להישאר במושבה.⁶⁵ כדי לאפשר לכולם לזרוע ולחרוש, הוטל מס לצורך הלוואה לאלה שאין ידם משגת. כל זורע, הוא ומשפחתו, חויבו לזרוע לפחות 20 דונם שומשום או דורה. כל כורם חויב, אף הוא, לזרוע זריעות קיץ לא פחות מעשרים דונם או שימסרם לאחר לצורך זריעה. אדם שהייתה בידו קרקע ולא התכוון לזרוע, היה מאבד את זכותו לקבל וסיקה. עשרה זורעים או יותר שסיימו את הזריעה נועדו לקבל ממוכתר המושבה וסיקות חתומות בידי הממשלה.⁶⁶ חשוב לציין כי במשך שבועיים (בין ה-5 לאפריל ועד ל-20 לאפריל) מיום קבלת ההיתר להישאר עם המשפחות במושבה, בתמורה לזריעת תבואות קיץ לצורכי הצבא, יכלו ראשי המושבה לצרף גם את משפחות התימנים והאורפלים לרשימות הזכאים להישאר, אם בדרך של מסירת אדמת מזרע לידיהם או מתן תשר למודיר (מושל) של רמלה כפי שנהגו במקרים רבים.

אנשי נס ציונה כמו בני ראשון לציון ורחובות נדרשו אף הם לעזוב. אולם, באורח פלא, הם ניצלו ברגע האחרון מאימת הגירוש. שכנם, עבדול רחמן, ערבי אמיד, יזם בעצה אחת

62 מכתב מישראל זיגר לדב חביב-לובמן, 10.8.1932, אמר"ל, 2-1, חביב-לובמן דב ורבקה אוספים אישיים.

63 שם.

64 מאירוביץ, מנחת ערב, עמ' 85.

65 פרטיבל 151, סעיף א', מפתח להחלטות הרשומות, כ' ניסן (12.4.1917), אמר"ל, עמ' 1-16, עמ' 192.

66 שם.

עם עורך הדין היפואי דוד מויאל פתרון שהוביל לבטול הגזרה.⁶⁷ על כך סיפר סמילנסקי כי בעת ביקור יוסף פלדמן, מוכתר המושבה ברמלה, מסר לו המודיר (המושל) כי צו בידו לגרש בעוד מועד את כל תושבי המושבה נס ציונה, משום שאינם זורעים ואינם עוזרים למאמץ המלחמתי. ירמיהו בוקסר, מאיכרי המושבה, פנה בבקשת עצה לשכנו עבדול רחמן, שבביתו שהה באותה עת גם עורך הדין דוד מויאל. בעצה אחת החליטו השלושה, כי עבדול רחמן יחכור שטח אדמה גדול לצורך זריעת תבואות ואנשי נס ציונה יירשמו כ'חרתים' שלו, ובתמורה יקבלו 'זכות של זורעים'. גם מוכתר הכפר סרפנד אל-חרב הסמוך שוכנע על ידי עבדול רחמן לרשום חלק מאיכרי נס ציונה כ'חרתים' של הכפר.⁶⁸ עם השלמת התוכנית העביר עבדול רחמן למודיר רמלה את המסמכים הרשמיים, ובתמורה זכו המתיישבים להישאר במקומם כ'זורעים' מבלי לחשוש מגירוש.⁶⁹

מהלך הגירוש

הסכם בין ראשי המושבות לבין הקאימקם של יפו והמודיר של רמלה, אפשר לאנשי המושבות שהתחייבו לזרוע גידולי קיץ עבור הצבא להישאר במקום. הסדר זה יושם הלכה למעשה, עם העברת סכום נכבד של לירות תורכיות לכיסיהם של השניים. בשלב זה, כבר היה ברור כי גם המשפחות תהיינה רשאיות להישאר במקום, ונפתח חלון הזדמנויות להצלתן של המשפחות התימניות והאורפוליות החלשות המיועדות לגירוש. לא רק שאיש מראשי המושבות לא פעל למניעת הגירוש, אלא הם אף עודדו ושלטו במהלכי הגירוש, כפי שיובא להלן. ביום שישי, ה'20 לאפריל 1917, החל הגירוש. מאירוביץ, שהיה בין קובעי מדיניות הגירוש בראשון לציון, תאר את האירועים בקיצור נמרץ.⁷⁰ התחילו באורפלים ובתימנים שאין להם רכוש במושבה, עבורם הוכנו עגלות וצידה לדרך. 'נמצאים אנו במצב ספינה מטרפת בלב ים. כל אחד דואג לעצמו ואינו יודע רחמים'. מאירוביץ העיד כי אנוכיות וגם חוסר סולידריות חברתית הכתיבו את מעשיו ומעשי חבריו בוועד לנוכח גורלן של הקבוצות החלשות במושבה. החזקים, האמידים וקובעי המדיניות, טרודים בדאגה לעצמם, נהגו באדישות כלפי הנזקקים. ראשי ועד המושבה, האמונים על השמירה וההגנה של כל בני החברה המושבתית, עני ועשיר כאחד, מעלו בתפקידם. מאירוביץ לא לקח אחריות על חומרת המעשה, ובפרסומים מאוחרים של יומנו מימי המלחמה, הושמטה הפסקה הקצרה המתייחסת לגירוש התימנים והאורפלים מהמושבה.⁷¹

67 משה סמילנסקי, נס-ציונה: שבעים שנות חייה תרמ"ג-תשי"ג 1883-1953, נס-ציונה 1953 (להלן: סמילנסקי, נס-ציונה), עמ' 99-100.

68 על עבדול רחמן ביי אל תאג'י - ראו, אבנר כהנוב, שאו נס ציונה, 1998, עמ' 71-72.

69 סמילנסקי, נס-ציונה, עמ' 99-100.

70 מאירוביץ, מנחת ערב, עמ' 85.

71 מנשה, מאירוביץ, מ'בילוי' עד 'זיעפילו': על ששים וחמש שנות האבקות, עליה בנין ויצירה, ראשון לציון תש"ז, עמ' 98.

עדותו של צדוק בן אהרן ('סלח השומר'), בן העדה האורפלית, שהיה בין מגורשי ראשון לציון, מאששת את דברי מאירוביץ. לא רק שבני המושבות דאגו לעצמם ולקרוביהם, אלא גם התנערו מכל מחויבות ואחריות כלפי משפחות התימנים והאורפלים שגורשו מהמושבה. על כך העיד צדוק בן אהרון, 'ביום שישי אחר הצהריים הושיבו אותנו בעגלות, ועזבנו כמה משפחות מראשון לציון לתחנת הרכבת בלוד'. קבוצת הגולים, שנזקקה למזון, שלחה שלושה מבין הצעירים לחוות בן שמן הסמוכה כדי להשיגו. בדרכם נתפסו בידי שוטר עות'מני שהאשימם בעריקה מהצבא. לאחר חקירה, שכללה מסכת עינויים ומתן שוחד, שוחררו. עם שובם, הודיעו לראשי המושבה ראשון לציון על המחסור במזון, אך אלה לא יכולים היו לעזור להם.⁷² ניכר כי חלק מהמגורשים קיבלו את צו הגירוש כגזירה משמיים. אולם ממרחק של זמן, הוברר להם כי הזוכים להישאר במושבה היו מקורבי האיכרים ובעלי הכוח, בעוד הפועלים, התושבים, ובעלי המלאכה האשכנזים חסרי הרכוש ניצלו בשל המאבק העיקש שניהלו נבחריהם מול ועד המושבה.⁷³

חיזוק לכך ניתן למצוא בעדותו של תנחום זמסקי, בעל מלאכה, שביקש להישאר במושבה בעת הגירוש אולם נענה בשלילה על ידי ראשי הוועד שטענו בפניו כי יש חשובים ממנו. זמסקי, כמו יתר בעלי המלאכה והפועלים האשכנזים ניצלו מהגירוש בעקבות הסיוע של נציגיהם במושבה. זמסקי עמד מקרוב על היחס המיוחד שהעניקו ראשי המושבה למקורבים ולידידיהם האמידים בעת הגירוש.⁷⁴ מנגד, לא נמצא שום גוף שייצג ולחם את מלחמתם של הפועלים התימנים והאורפלים בראשון לציון, מול מכבש הלחצים שהפעיל הוועד כדי לגרשם. לאחר כיבוש ראשון לציון ב-14 לנובמבר 1917, לקח על עצמו דב חביב לובמן, יו"ר ועד המושבה, לתאר בהרחבה את מצבה הקשה של המושבה לאורך ארבע שנות המלחמה.⁷⁵ בפרוטוקולים שנרשמו באותה עת על ידי לובמן הוא התעלם לחלוטין מפרשת הגירוש בכללה, פרשה שהסעירה את המושבות באותם ימים. כעבור שנים בספרו 'מספורי ראשונים לציון', שיצא לאור בשנת 1934, הקדיש חביב לובמן פרק קצר בשם 'גזרת הגירוש' שבו הוא מתאר את האופן בו ניצלה המושבה מגירוש. בפרק זה הוא מתייחס במשפט קצר לגירוש המשפחות התימניות והאורפליות מהמושבה באופן שאינו הולם בהכרח את המציאות (ראה להלן) וכך הוא כותב: 'משפחות אחדות הוגלו למראית עין, אחדות מרצון הטוב'.⁷⁶

72 צדוק האורפלי, 'מן הפח אל הפחת', בתוך: אהרן עבר הדני (עורך), מאה שנות שמירה בישראל, תל אביב 1954, עמ' 173-176; סימוכין להיותו אחד ממקבלי הסיוע מועד ההגירה המרכזי ראו, אצ"מ, J90/262; ראיון עם סלח אורפלי צדוק, תיעוד בעל פה, אמר"ל, קסטה 15 א-ב.

73 מכתב מנבחרי תושבי המושבה לוועד המושבה ראשון לציון, מיום י"ט תמוז תרע"ז (9.7.1917), אמר"ל, 1א-2.

74 תנחום זמסקי, זכרונות, (בכתב יד), אמר"ל, עמ' 49.

75 דב חביב לובמן, 'רשימות לזכרון מימי הבלהות שלפני כבוש הבריטים את המושבה', ספר פרוטוקולים 15-16, פרוטוקול מס' 175, ג' כסלו התרע"ח (18.11.1917), אמר"ל, עמ' 225-234.

76 דב חביב לובמן, 'גזרת הגירוש', מספורי הראשונים לציון, תל אביב תרצ"ד, עמ' 76.

מכתב שנשלח לוועד המושבה ראשון לציון על ידי אחדים מתושביה האשכנזים ב־1917, סותר את עדותו של חביב לובמן על כי הגלית מעט מהמשפחות נעשתה למראית עין ומרצונן הטוב, ושופך אור על ההגירה שעוררה לדבריהם 'זוועה' במושבה. חלק גדול מבני המושבה עמדו להיות בין המגורשים, וחלק קטן אף גורש 'בכוח השוט בכונה להקל על האיכרים להישאר על מקומם, ועוד הביאו אליהם את קרוביהם לזכותם – במקום המגורשים – בזכות הניתנת מבעלי כוח להישאר על המקום'. המגורשים, לדבריהם, 'סבלו מרעב ומקור מבלי שתהא להם האפשרות לשוב לבתיהם'.⁷⁷

מראיון שקיימתי עם מר עובדיה ראובן, יליד שכונת הצרפנים בראשון לציון, עולה כי בימי הגירוש עברו בין צרפתי התימנים, נציגי ועד המושבה בליווי של אחד מהתושבים התימנים בניסיון לשכנע משפחות נזקקות לעזוב בתמורה לשיפור במצבן הכלכלי. עם זאת, ראובן סרב לנקוב בשמם של המעורבים. עוד סיפר, כי אליהו (פינה) ויגודסקי, שהיה אחראי מטעם ועד המושבה על התושבים התימנים, הורה לאביו שלמה – שהועסק אז במשקו – לא לעזוב את המושבה, שכן אם יעשה כן, יסבול בדרך ויש סבירות כי לא ישוב חי למושבה.⁷⁸ מדברי ויגודסקי עולה כי אנשי המושבה הבינו שבעצם הגירוש הם עלולים לגזור דין מוות על המגורשים.

באוסף המכתבים הנכנסים שבארכיון ראשון לציון נמצאו שני מכתבים חשובים המאירים את הפרשה. האחד הופנה לוועד ההגירה המקומי ובו בקשה לשלם ליו"ר הוועד, מר דב חביב לובמן שתי לירות תורכיות על שהוציא מכיסו עבור הגירתה של משפחת יצחק מוסייל – מיוצאי תימן. ובאותו מכתב ישנה דרישה לשלם למוכתר המושבה (יצחק מרקוביץ) שלושה נפוליונים במטבעות בתמורה לכספים ששילם מכיסו לחיילים התורכים שבאו להוציא לפועל את גירוש המשפחות מהמושבה.⁷⁹ ממסמך חשוב זה עולה שגירוש המשפחות מהמושבות לא נעשה בהסכמה וגם לא מרצונן הטוב, אלא בכפייה, ואולי אפילו ביוזמת ראשי המושבה, שהזמינו חיילים של הצבא העות'מני כדי לבצע את עבודת הגירוש ששכרה שלושה נפוליונים.

מעניין לציין, שמהלך דומה לגירוש מעט המשפחות התימניות באמצעות חיילים עות'מנים ומימנם התבצע גם ברחובות. במקרה זה אנו עדים להזמנה מוקדמת של החיילים העות'מנים והלנתם בבית מלון מקומי על מנת שיוכלו להוציא לפועל את תכנית הגירוש. על כך אנו למדים מדרישת תשלום של המלון מועד המושבה רחובות עבור הלנת החיילים

77 ראו, מכתב מנבחר תושבי המושבה לוועד המושבה ראשון לציון מיום י"ט תמוז תרע"ז (9.7.1917), תיק חביב לובמן דב ורבקה, „אמר"ל, א 1-2.

78 ראובן עובדיה (1920-2017). הריאיון התקיים ב־12.9.2016, בבית האבות הבולגרי, רח' האם 8, ראשון לציון.

79 מכתב הוועד הגדול ליחיאל טרכטנבוג יו"ר ועד ההגירה בראשון לציון, מיום ג' ט"ז אייר תרע"ז (8.5.1917), „ארמ"ל, ע 1-2 (10), עמ' 184.

העות'מנים.⁸⁰ מהמכתב השני המצוי בארכיון ראשון לציון ניתן ללמוד על מורת רוחם של מקצת מאנשי המושבה מהרוע שהפגינו ראשי המושבה כלפי המשפחות החלשות במקום, קרי, משפחות תימניות ואורפליות. ממכתב זה עולה, כי אליהו ויגודסקי והמורה אברהם גולני, שהיו אחראים על רווחתם של התימנים במושבה, הגישו את התפטרותם לוועד, בשל 'אי ההגנה' מצד הוועד כלפי התושבים התימנים.⁸¹

יש לתמוה מדוע אברהם טביב, שהיה בא כוחה של הקהילה התימנית בראשון לציון, לא הותיר תיעוד כלשהו על מצבם של בני הקהילה במהלך המלחמה.⁸² בספרו שבי תימן בחר טביב לפסוח על מצבם של התימנים בעת המלחמה, ואת תיאורו תחם עד לשנת 1914 בעוברו ישירות לראשית שנות העשרים.⁸³ כבא כוחם של התימנים שגורשו מראשון לציון היינו מצפים כי יציג את עמדתו, או יתאר כיצד הוא התנהל מול ראשי הוועד המקומי. מה עמד מאחורי שתיקתו?

גירוש התימנים מרחובות החל אף הוא במקביל לגירוש מראשון לציון, דבר המעיד על תיאום הדוק בין שתי המושבות. 'תור השילומים בעד מעשה העוול שנעשה לתימנים הגיע', רשם סמילנסקי.⁸⁴ יש קושי רב בהבנת כוונתו של סמילנסקי במשפט זה, המובא בספרו זכרונות, מיד לאחר פיסקה בה הוא מתאר את התשלומים הרבים ('אלפי לירות') של וועדי המושבות לקימקם של יפו והמודיר של רמלה. לא ברור 'תור השילומים' של מי הגיע, ומי אמור לשלם עבור מעשה העוול שנעשה לתימנים. האם אלה החיילים העות'מנים שקיבלו תשלום מהנהגת המושבות עבור ביצוע מעשה העוול לתימנים? האם במשפט שתום זה, סמילנסקי מפנה למעשה אצבע מאשימה כלפי הנהגת המושבות והוא בתוכה, על מעשה העוול של גירוש התימנים מהמושבה, מעשה אותו הוא מכנה 'עוון פלילי'?

ביום שישי, ה-20 לאפריל, 'התנפלו חיילי רמלה על בתי התימנים שבראשון לציון ורחובות וינשלום מבתיהם'. הללו גורשו ללוד בדרכם צפונה. 'מהומה ומבוכה [...] התימנים האומללים צועקים חמס וקובלים על אחיהם האשכנזים, אשר לא דאגו להם'. רבים נמלטו

80 מכתב מהנהלת בית המלון קליביצקי לוועד המושבה רחובות, מיום כ"ד בניסן תרע"ז (16.4.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7218, תיק 3 מיכל 5; מכתב מהנהלת בית המלון קליביצקי לוועד המושבה רחובות, מיום יד אייר תרע"ז (6.5.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7236, תיק 3 מיכל 5; וכמו כן, ארכיון רחובות, מסמך 7203.

81 מכתב הוועד הגרול לגולני וויגודסקי, ט"ז אייר תרע"ז (8.5.1917), אמר"ל, ע'1-2 (10), עמ' 185; עדות להיותם אחראים על התימנים ראו, פרוטוקול 3, ספר פרוטוקולים, כ"ב חשון תרע"ה (2.11.1914), אמר"ל, ע'1-16, עמ' 3-5.

82 עדות להיותו נציג התימנים ראו, פרוטוקול 41, ספר פרוטוקולים, מיום 21.6.1915, אמר"ל, ע'1-16, עמ' 55-57.

83 טביב, גולי תימן, עמ' 76-77, 68-81; הנ"ל, 'עלית יהודי תימן', בתוך: אברהם יערי (עורך), זכרונות ארץ ישראל: מאה ועשרים פרקי-זכרונות מחיי הישוב בארץ המאה השבע-עשרה ועד ימינו, ירושלים תש"ז, עמ' 860-882; הנ"ל, 'לתולדות יישוב אחד', בתוך: ישעיהו ישראל וצדוק אהרן (עורכים), שבות תימן – מתימן לציון, תל אביב תש"ד.

84 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 217-218.

מבתיים כשהם מסתתרים 'כארנבות במחבואי השדה והכרמים', בעוד החיילים רודפים ומכים – זקן, אישה וילד.⁸⁵

לנוכח המראות הקשים, הגיעו ראשי ועד המושבה להסכמה עם המודיר על דחיית הגירוש ל-5 במאי.⁸⁶ נקבע כי בבוא המועד, ייאלצו חלק מהתימנים לעזוב והיתר יועסקו כפלחים ופועלים בפרדסים. אולם ההחלטה 'מי יגלה ומי יישאר', לדברי סמילנסקי, הייתה קשה כקריעת ים סוף. הושארו לבסוף אלה שיש בבעלותם בתים ומגרשים. 'ושוב עתידים היו העניים להיות כפרה בעד אחיהם האמידים יותר. ואין הם מסכימים לפשרה זו'. יום הגירוש הגיע, המודיר וחייליו דוחקים, 'ושוב ביקשו לפשר בעזרת השוט, ורק בעמל רב ואחרי הרבה בכיות וקללות עזבו סוף סוף חלק מהעניים ביותר את מקומם ונשלחו ללוד'.⁸⁷ מספר ימים לפני הגירוש שלחו נציגי הקהילה התימנית מכתבים לוועד המושבה רחובות ובהם דברי תחינה לדאוג להם ולא לשכוח אותם בעת הגירוש. אולם איש לא טרח להשיב למכתביהם.⁸⁸

עם היוודע מעשה גירוש התימנים מהמושבות נשלח שמואל יבנאלי מטעם 'הוועד המאוחד של פועלי ארץ ישראל' לפעול להפסקת הגירוש או לפחות לצמצמו. לדברי יבנאלי רבים מתימני ראשון לציון גורשו, אך מרחובות הצליח 'הוועד המאוחד' להציל רבים. אולם, חרף המאמצים, רבים גורשו מרחובות. 'יותר ממאה נפשות תימנים שחיו במושבות זה כמה שנים בתור פועלים גורשו גלילה, ובמשך חצי שנה מתו רבים מהם'.⁸⁹ ב-2 במאי, שלושה ימים לפני מועד הגירוש, שלח יבנאלי מכתב לוועד המושבה רחובות ובו הוא מאשר את פניית תימני רחובות לקבל מהמשרד הארץ ישראלי סכום של 20 לירות 'שהוטל על התימנים לשלם בעניין ההשתדלות לסדר להם אפשרות חוקית להישאר במושבה'.⁹⁰ ניצלו אם כן רק בני המזל שהייתה באפשרותם לשלם עבור הוסיקה.

כבואו למושבה, נפגש יבנאלי עם ועד ההגירה המקומי בתקווה לשנות את רוע הגזרה. היו איכרים, טען, שלא התביישו להכריז כי הם 'מקריבים לקורבן את התימנים על מזבח היישוב'. בהדגישו את התנהגותו של אפרים זקס, מעשירי רחובות, שנתפס בעיני עצמו ובעיני בני תימן 'כאבי התימנים' ומטיבם, אולם ברגע הכי קריטי עבורם זנחם והתיר 'להקריב את הקורבן הזה'. לאחר ששאל יבנאלי את הנאספים: 'באיזה רשות מקריבים אתם את האחרים ולא את עצמכם?' הבחין יבנאלי כי בעת הדיון בסוגיה המוסרית נמלט

85 שם.
86 משה סמילנסקי, בצל הפרדסים, תל אביב תשי"א, עמ' 194-195.
87 סמילנסקי, זכרונות.
88 מכתב א' מועד התימנים אל ועד המושבה רחובות, י' ניסן (2.4.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7210, תיק 3-5; מכתב ב' מהתימנים לוועד רחובות, יח' ניסן תרע"ז (10.4.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7205, תיק 3-5.
89 יבנאלי, התימנים, עמ' 80-95 ו-174-181.
90 מכתב משמואל ורשבסקי (יבנאלי, ד"ג) לוועד המושבה רחובות, מיום י' אייר תרע"ז (2.5.1917), ארכיון רחובות, מסמך 7557, תיק 6, מיכל 5.

זקס מהמקום, ככל הנראה בשל מבוכה. בשם ה'ישוב' בארץ ישראל, כתב יבנאלי, 'מוצאים אנשים להם היתר על הכל'. היו גם קולות של שמחה במושבות, ששיקפו את הבוז כמו גם את חוסר החמלה של אנשי המושבות האשכנזים כלפי יהודי תימן העניים, שהתקשו להשתלב מבחינה חברתית וכלכלית במושבות ולא אחת נתפסו כנטע זר. יתרה מכך הוסיף יבנאלי, בשל העדר הגנה על התימנים 'התרגלו האיכרים לא רק לנצל אותם בתור פועלים ומשרתות, אלא גם להשפיל את כבודם'. גירוש התימנים מהמושבות ראשון לציון ורחובות 'יעיט חרפה על האיכרים' לתמיד. מאוחר יותר העיד יבנאלי כי סמילנסקי הודה בפניו כי בעת הגירוש נעשתה 'שגיאה' 'שעלתה לרבים בחייהם'.⁹¹ ואכן סמילנסקי היכה על חטא.⁹² עדותו של פנחס קפרא, מראשי העדה התימנית ברחובות, שופכת אור נוסף על הפרשייה.⁹³ לדבריו, גורשו מהמושבה חמש משפחות תימניות, שנדרו כולן לגליל. ועד רחובות, טען קפרא, לא דאג לתימנים, משום שהאמין ביכולותיהם להסתדר בגלות ובשל הדימוי שצריכתם קטנה ומסתפקים הם במועט. עם זאת, קפרא לא הרחיב בעניין הגירוש ומעורבותו במשא ומתן על מספר הנשארים ומספר המגורשים. בשיחה שקיימתי עם יצחק שמחי (1928-2017), יליד רחובות וצאצא לאחת המשפחות המגורשות, הוטחו כלפי קפרא דברים קשים. תחושת המגורשים וצאצאיהם הייתה, כי הופקרו לא רק בידי חברי ועד המושבה האשכנזים, אלא גם בידי ראשי העדה התימנית שלא עשו די ללחום את מלחמתם. לדברי קפרא, כדי למנוע גירוש מסיבי מהמושבה נעשו מאמצים גדולים כדי לצרף צעירים תימנים לרשימות פועלי המושבה האשכנזים, ואליהם צורפו גם תימנים שהיו כבעלותם בתים. היחידים שנדרו צפונה היו תימנים חסרי רכוש. ניכר כי קפרא ביקש להזים את הביקורת הקשה שהוטחה בו מצד משפחות המגורשים על התנהלותו מול ועד ההגירה.⁹⁴

תקופה לא פשוטה עברה גם על התימנים שנותרו במושבה. 'נעשו הפקר לכל חייל ולכל שוטר. התחילו חוטפים אותם גם בתור פירר (עריקים), אף שלפי החוק אינם חייבים עבודת צבא כבידוים'.⁹⁵ מעניינים דבריו של יוסף שפרינצק, איש ה'פועל הצעיר', שהיה בין ידידיהם היותר קרובים של בני העדה התימנית בראשון לציון.⁹⁶ בסקירתו משנת 1918 עמד על הקשרים הקרובים שהתקיימו בין העולים מתימן לבין המשרד הארצישראלי וחוגי הפועלים לפני המלחמה וכיצד אלה הלכו והתפוגגו במהלך המלחמה. הזנחה והתעלמות ממצבו של הפועל התימני הובילו לטענתו לקרע עמוק בין הצדדים.⁹⁷ הוא תלה זאת במצבה הקשה של תנועת הפועלים בשנות המלחמה, שהביאה לצמצום פעילותה הפוליטית והכלכלית. הפסקת

91 יבנאלי, התימנים.

92 סמילנסקי, זכרונות.

93 פנחס קפרא, מני תימן ובשעריים, רחובות תשל"ח (להלן: קפרא, מני תימן), עמ' 76.

94 ראו בעניין זה גם, את דברי בר מעוז, מגולת תימן; קפרא, מני תימן.

95 סמילנסקי, זכרונות, עמ' 209-210, 217-218.

96 יוסף שפרינצק, 'בין התימנים, הארץ והעבודה', חוב' ד', הפועל הצעיר, יפו תרע"ח (1918).

97 ראו, גורני, פטרנליזם.

הקשרים ביניהם, ציין, הייתה 'פטאלית' בעבור התימנים, והובילה לתוצאות קשות. לדבריו, התימני שזכה לטיפול ולסיוע במשך שנים מצד מוסדות הפועלים, הוזנח דווקא בעת המשבר. מרשימות הזקוקים לעזרה, נשכח התימני לא רק במושבות אלא גם במשרד הארצישראלי. אולם 'קשה שבעתיים היה סבלו בנושא בעול המצבים השונים שבימי הגירושים'. הוא היה 'הקורבן הראשון ולפעמים גם היחיד, שבו כיפרו המושבות את גזירת הגירושים'. בשמשו 'השעיר המשתלח, שמילא את תחנות הרכבת בראס אל עין ועפולה, וגווע בהמון על חופי כנרת'.⁹⁸ כמו בכל קטסטרופה, טען שפרינצק, גם הפעם היינו עדים לאחד 'ממחזות האנייה הטובעת', כשהחזק דוחק את החלש כדי להציל את עצמו. אולם לדבריו, אסור להסכים עם 'האגואיזמוס שהתגלה ביהודה' בעת הגירוש.⁹⁹ כבר בשנת 1912, בעת ביקוריו בשכונת הצרפנים של תימני ראשון לציון הבחין שפרינצק ביחסי הניכור והזרות שהפגינו ראשי המושבה כלפי פועליהם התימנים. 'הדיפלומטים' של ראשון לציון, כתב, 'יודעים לדבר יפה כלפי חוץ, אולם בכתים, בפוליטיקה הפנימית שלהם, הם שוכחים את הפוזה הלאומית והמלה היפה'. התנהגותם כלפי התימנים הייתה חסרת לב ונשמא. 'לכל היותר גילו יחס של צדקה מאונס' לאותם אנשים שהיו בעיניהם חסרי ערך. יחס זה, לדעתו, הפך עם הזמן 'לרגש של התנגדות פנימית, של בחילה ובוז' כלפי העדה התימנית.¹⁰⁰

סיכום

עבודה זו מאירה פרשה עלומה בתולדות היישוב היהודי בזמן מלחמת העולם הראשונה, שעד כה לא ניתן לה ביטוי הולם בספרות המחקרית הארצישראלית. מבחינת החומר הכתוב והתיעוד בעל פה עולה תמונה בהירה של גירוש כמעט סתמי, חסר תועלת של מעט משפחות חלשות, החושפת כשלים מוסריים וחוסר סולידריות חברתית בקרב אנשי המושבות. קשה לראות איזו תועלת באה לעות'מנים, לתכנית המלחמה שלהם, מ'פינוי' של מעט משפחות חלשות מהמושבות, ואיך באה לביטוי עמדתם המוסרית, קרי, להציל חפים מפשע מאימת המלחמה, על ידי פינויים של כ-100 נפשות מתוך כ-2700 נפש תושבי רחובות וראשון לציון באותם ימים. העובדות הנוגעות לפעולת הגירוש מהמושבות, מראות שוועדי המושבות שלטו בתכנית הגירוש. כך, בצורה מתואמת, שכרו ועדי המושבות 'שכירי חרב' עות'מנים, על מנת להוציא לפועל את תכנית הגירוש, הלינו את החיילים מבעוד מועד במושבה, שילמו את שכרם בפרנקים ונפוליונים צרפתיים, ואף הייתה בידם היכולת לעצור את המהלך ולרחותו, כפי שאירע במושבה רחובות.¹⁰¹

98 יוסף שפרינצק, 'סיכומה של פרשה', בכתב ובעל פה, 1952 (להלן: שפרינצק, בכתב), עמ' 300-301.
 99 יוסף שפרינצק, 'זכר ליציאה', מזמן לזמן, תרע"ז, בתוך: אליעזר שוחט (עורך), מן המיצר-שנות המלחמה, פרקי הפועל הצעיר, ו, תל אביב תרצ"ו, עמ' 280-285.
 100 שפרינצק, בכתב, עמ' 281.
 101 מכתב מבית המלון – יעקב קליביצקי שברחובות, לוועד המושבה דרישה לשלם הוצאותיהם של שני חיילים תורכיים שהשתתפו בגירוש ב-5 למאי, י"ד אייר תרע"ז (6.5.1917), ארכיון רחובות,

ניכר היה שהשלטון העות'מני לא דחף כל ועיקר למלא את צו הגירוש מהמושבות בכלל, ואת גירושם של מעט משפחות קשות יום בפרט. חוסר ההקפדה של העות'מנים בעניין הגירוש בא לביטוי בפגישה שקיים ג'מאל פאשא עם נציגי היישוב ב-28 למאי 1917, שם שאל את מנשה מאירוביץ 'ומראשון אין מהגרים? בטח כלם נשאר על פי הרשימה'.¹⁰² גם בדיעה שהתפרסמה בעיתון 'יידישה רונדשאו', שבועון ההסתדרות הציונית הגרמנית באמצע מאי 1917, התרשם הכותב כי אין העות'מנים מקפידים על אכיפת הוראת הגירוש מהמושבות.¹⁰³ הדבר מתחזק שבעתיים לאור פעילותו של עבדול רחמן לביטול הגירוש של מתיישבי נס ציונה.

כתביו של סמילנסקי על מלחמת העולם הראשונה מתארים, אמנם בקצרה אך בצורה אמינה, ללא כחל ושרק, את פרשת גירושן של מעט משפחות תימניות מהמושבה רחובות. במחזה 'רחל'ה' שפורסם בשנת 1934, מציג סמילנסקי חילופי דברים בין פסי, אשת המוכתר, למרים, נערה תימניה המשמשת כמשרתת בביתו של נכבד במושבה. וכך אומרת פסי: 'הורדי את קולך, תימנית [...] דעי, בפני מי את עומדת! אם ירצה בעלי (המוכתר) לא ישאר ממך זכר פה [...] יגרשוך, כאשר גרשו את כל התימנים'.¹⁰⁴ כאן מאיר סמילנסקי פיסת היסטוריה עמומה במילותיה הבוטות של פסי, שלא רק מאירות את היחס הבוטה של אנשי המושבות כלפי 'אחיהם' התימנים, אלא גם מרמזות, כי המוכתר וראשי המושבה הם אלה שגרשו את התימנים.

בספרו 'זיכרונות שפורסם בשנת 1935, טוען סמילנסקי באופן ישיר וגלוי, כי גירוש התימנים מהמושבה רחובות היה בבחינת 'עוון פלילי'.¹⁰⁵ ניתן להניח, שהשימוש במונח 'עוון פלילי' היה נהיר לסמילנסקי, והוא היה בקי במקורות, בעברית ובדקויותיה, ובחר במילים אלה כדי להדגיש כי נעשה הדבר שלא בשגגה. ואמנם המונח 'עוון פלילי' מופיע פעמים אחדות בספר איוב: 'פִּי הָיָא זְמָה וְהִיא עֲוֹן פְּלִילִים' (איוב לא יא). כדאי לציין שהמושגים 'חטא' ו'עוון' הינם ביטויים נפוצים בתנ"ך. חטא מתייחס בדרך כלל לעבירה שנעשתה בטעות, בשגגה, כמו שכתוב: 'דבר אל בני ישראל לאמר נפש כי תחטא בשגגה' (ויקרא ד' 2). 'עוון' הינו עבירה חמורה מחטא משום שנעשה במזיד, ומבטא בדרך כלל עבירה שהיא מהתחום המוסרי-חברתי, ולכך כוון, ככל הנראה, סמילנסקי בביטוי 'עוון פלילי'. התואר 'פלילי', משמעותו שיפוט או בורות, ובא להדגיש, כי גירוש התימנים מהמושבות מהווה עבירה חמורה, שיש לעסוק בה, ולשפוט אותה מבחינה מוסרית והיסטורית.

מסמך 7236, מיכל 5, תיק 3; וכן, ארכיון רחובות, מסמכים 7203, מיכל 5, תיק 3; ארכיון רחובות, מסמך 7218.

102 מאירוביץ, מנחת ערב, עמ' 86.

103 מ' נאור, 'תרומתה של התקשורת העוינת', בתוך: יהושע בן אריה ולאחנן ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה, ירושלים 2003, עמ' 583.

104 משה סמילנסקי ורחל'ה (מחזה), כתבי משה סמילנסקי, כרך רביעי, תל אביב תרצ"ד, עמ' 155-192.

105 סמילנסקי, זכרונות.